

- Μάριος Π. Μπέγζος, Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας
και Προκοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α.

I.

Ο αριστοτελισμός στον ελληνόφωνο Μεσαίωνα

Ο αριστοτελισμός είναι η επικρατέστερη φιλοσοφία στον ελληνόφωνο χριστιανισμό του Μεσαίωνα που εδράζεται στην ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Νέα Ρώμη (Κωνσταντινούπολη) και εκτείνεται επί μια ολόκληρη χιλιετία από τον 4^ο μέχρι και τον 14^ο αιώνα (333-1453) με ορόσημα την κωνσταντινεία κτίση της Νέας Ρώμης και την οθωμανική 'Αλωση της Βασιλεύουσας. Παρόλο που νομίζεται εσφαλμένα και πολύ διαδεδομένα ότι το επίσης πεπλανημένως επονομαζόμενο «Βυζάντιο» πλατωνίζει, ωστόσο η ιστορική αλήθεια είναι ότι ισχύει το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή η Ορθοδοξία της χριστιανικής Ανατολής αριστοτελίζει. Ακριβέστερο είναι να λεχθεί ότι ο ελληνόφωνος Μεσαίωνας εκλεκτικίζει και μέσα σε αυτό το πλαίσιο είναι που ο αριστοτελισμός επικρατεί ως η προτιμότερη φιλοσοφική σχολή.

Τα τεκμήρια που θεμελιώνουν τον ισχυρισμό ότι η Ανατολή αριστοτελίζει αφθονούν και αναφέρονται στην βιβλιογραφία των πλέον ειδημόνων βυζαντινολόγων, ιστορικών όπως ο Χούνγκερ, φιλοσόφων σαν τον Βασίλειο Τατάκη και θεολόγων όπως ο πολύς π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ο επονομαζόμενος «πρύτανης των ορθοδόξων θεολόγων του 20ού αιώνα». Η ιστορική έρευνα διαπίστωσε ότι τα πιο διαδεδομένα αντίγραφα που διαβάζονταν στον ελληνόφωνο Μεσαίωνα ήταν τρία κατά σειρά αναγνωσιμότητας: η Αγία Γραφή, ο ιερός Χρυσόστομος και ο φιλόσοφος Αριστοτέλης.

Ο δικαίως θεωρούμενος πατέρας της ιστορίας της βυζαντινής φιλοσοφίας Βασίλειος Τατάκης δηλώνει ρητά και κατηγορηματικά: «ολόκληρη η Ορθοδοξία πλησιάζει τον Αριστοτέλη»¹. Σε άλλη συνάφεια κι αφού καταδεικνύει ότι ο Φώτιος αριστοτελίζει², διευκρινίζει ότι «ο πλατωνικός θα

¹ Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, 17.

² Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Θέματα Χριστιανικής και Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1952, 165.

εκδηλωθή μέγας εχθρός του χριστιανισμού. Ενώ ο αριστοτελικός ποτέ δεν θα πάρη αυτό το νόημα»³. Ανάλογα ισχυρίζεται για τον Γρηγόριο Παλαμά: «η επιχειρηματολογία του Παλαμά είναι πάλι εμπνευσμένη και από πολύ κοντά ακολουθεί τον Αριστοτέλη»⁴. Αναφορικά με τον Μάξιμο Ομολογητή θα διατυπώσει την άποψη ότι «ο Μάξιμος <είναι> πολύ περισσότερο διαποτισμένος με την σκέψη του Αριστοτέλη απ' ό,τι ο Λεόντιος ...οι χριστιανοί στοχαστές αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο την χρησιμότητα του Αριστοτέλη στην συστηματοποίηση του δόγματος»⁵. Ως προς τον Ιωάννη Δαμασκηνό και μάλιστα σε συνάφεια με την έννοια του προσώπου ο πολύς Τατάκης διατείνεται με σαφήνεια ότι «ο Δαμασκηνός, και μαζί του ολόκληρη η Ορθοδοξία, πλησιάζει τον Αριστοτέλη, παρ' όλη την βαθιά συναίσθηση του Δαμασκηνού για την απόσταση που τον χωρίζει από τον Σταγειρίτη, τον οποίο κατά κανένα βέβαια τρόπο δεν δέχεται ως 13^ο απόστολο»⁶.

Οι βυζαντινολόγοι μέσα στο πλαίσιο των ιστορικών ερευνών τους προβαίνουν σε ανάλογες επισημάνσεις. Ο Χέρμπερτ Χούνγκερ στην «Βυζαντινή Λογοτεχνία» του παρατηρεί: «Με περισσότερα από χίλια γνωστά ελληνικά χειρόγραφα ο Αριστοτέλης είναι ο Έλληνας συγγραφέας που τα έργα του αντιγράφηκαν περισσότερο από κάθε άλλου... Από τα έργα του Πλάτωνα έχουμε αντίθετα μόνο το ¼ του παραπάνω αριθμού»⁷. Ο εκκλησιαστικός ιστορικός Βλάσιος Φειδάς σημειώνει ότι η πατερική θεολογία δεν αφέθηκε «να παραιτηθή από την σπουδή του αριστοτελισμού»⁸.

Όταν στραφούμε σε κορυφαίους ορθόδοξους θεολόγους της εποχής μας, θα διαπιστώσουμε ακόμα μια εκπληκτική ομοφωνία στο ότι ο αριστοτελισμός είναι το επικρατέστερο ρεύμα της φιλοσοφίας και η φιλικότερη σκέψη έναντι της πατερικής θεολογίας⁹. Ο πολιός και πολύς π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ είναι σαφέστατος: «Ο Αριστοτέλης ήταν πολύ κοντύτερα στον χριστιανισμό από τον

³ ΤΑΤΑΚΗΣ, ό.π., 166.

⁴ Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Μελετήματα Χριστιανικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1981 (1967), 84 και ό.π., 81-84.

⁵ Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα 1977, 96.

⁶ ΤΑΤΑΚΗΣ, ό.π., 117 και ό.π., 112, 115 κ.α.

⁷ Χ. ΧΟΥΝΓΚΕΡ (H. HUNGER), *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμος Α', Αθήνα 1987, 55, και ό.π., 50-91, 97, 99.

⁸ Β. ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τόμος Β', Αθήνα 1994, 694.

⁹ Μ. ΜΠΕΓΖΟΣ, «Πατερικός εκλεκτισμός και βυζαντινός αριστοτελισμός»: *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της* (επ.) Δ. Κούτρας, Αθήνα 1996, 228-239 = Μ. ΜΠΕΓΖΟΣ, *Ο Εκκλησιασμός του Ελληνισμού*, Αθήνα 2012, 109-125, επίσης πρβλ. του ίδιου, ό.π., 98-102, όπου γίνεται λόγος για τον αριστοτελισμό του Γενναδίου Σχολαρίου.

Πλάτωνα»¹⁰. Ο ίδιος δεν φείδεται επικρίσεων σε βάρος του πλατωνισμού μέσα στο πλαίσιο της ορθόδοξης θεολογίας¹¹. Ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας παρατηρεί ότι «η φιλοσοφία του Αριστοτέλους με την επιμονή της εις το συγκεκριμένον και ατομικόν προσφέρει την βάσιν κάποιας εννοίας του προσώπου ... <ενώ> εις την πλατωνικήν σκέψιν το πρόσωπον είναι έννοια οντολογικώς αδύνατος»¹². Ο Χρήστος Γιανναράς συνιστά ένα «ελληνικό 'διάβασμα' του Αριστοτέλη»¹³ καθώς επίσης ο ίδιος διατείνεται ότι «διακρίνουμε στην αριστοτελική ταύτιση είδους και εντελέχειας μια προτύπωση της προσωπικής αρχής του υπαρκτικού γεγονότος»¹⁴.

II.

Ο αριστοτελισμός στον λατινόγλωσσο Μεσαίωνα

Σύμφωνα με τον πρωτοκορυφαίο μεσαιωνιστή του 20ού αιώνα M. N. Σενύ «η είσοδος του Αριστοτέλη κατά τον 13^ο αιώνα στο Παρίσι και η ανακάλυψη του ρωμαϊκού δικαίου στην Μπολόνια του 13^{ου} αιώνα είναι οι δυο άξονες της Αναγέννησης»¹⁵ όπως καυχώνται να αποκαλούν τον σχολαστικό Μεσαίωνα του λατινόγλωσσου χριστιανισμού της Δύσης οι ρωμαιοκαθολικοί στοχαστές. Συμπληρώνουν: «Η πλημμύρα του αριστοτελισμού, το εντυπωσιακό επεισόδιο της ανακάλυψης της αρχαιότητας, προσδιορίζει το έργο του <αγίου> Θωμά <Ακινάτη> υλικά και πνευματικά»¹⁶.

Διευκρινίζει ο έτερος κορυφαίος μεσαιωνιστής E. Ζιλσόν ότι «αυτό που έκανε ο <άγιος> Θωμάς Ακινάτης ήταν να μεταμορφώσει την διδασκαλία του Αριστοτέλη μεταβάλλοντας την έννοια του πρώτου κινούντος»¹⁷. Σε άλλη πάλι συνάφεια κάνει λόγο για τον «εκχριστιανισμό του αριστοτελισμού»¹⁸ στην θωμιστική - σχολαστική σκέψη και δηλώνει με τρόπο απολύτως ρητό: «η

¹⁰ Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Εργα*, τόμος III, Θεσσαλονίκη 1983, 129.

¹¹ Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Εργα*, III, 251-252.

¹² Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, «Από το προσωπίον εις το πρόσωπον»: *Εποπτεία* 73/1982, 941.

¹³ Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, «Εισαγωγικό Σημείωμα»: *Ι. Δαμασκηνός, Διαλεκτικά*, Αθήνα 1978, 7-16, ιδ. 7.

¹⁴ Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Σχεδιάσμα Εισαγωγής στη Φιλοσοφία*, τόμος Β', Αθήνα 1981, 93.

¹⁵ M. D. CHENU, *Introduction à l'étude de saint Thomas d'Aquin*, Paris 1984 (1954), 24 και 22-34.

¹⁶ Ο.π., 28

¹⁷ E. GILSON, *La philosophie au moyen âge*, Paris 1986 (1944), 756.

¹⁸ Ο.π., 413.

υιοθέτηση του περιπατητισμού από τους θεολόγους υπήρξε μια αυθεντική επανάσταση στην ιστορία της δυτικής σκέψης»¹⁹.

Η άλλη πλευρά της γερμανικής ιστορικοφιλοσοφικής παράδοσης και της ευαγγελικής θεολογίας συνομολογεί και προσυπογράφει την ρωμαιοκαθολική άποψη των κορυφαίων μεσαιωνιστών για τον αριστοτελικό διαποτισμό του λατινόγλωσσου δυτικού Μεσαίωνα. Ο πρωτοκορυφαίος ευαγγελικός θεολόγος και περιώνυμος εκκλησιαστικός ιστορικός του 19^{ου}-20^{ου} αιώνα Άντολφ φον Χάρνακ δηλώνει: «Η κοσμοϊστορική σημασία του Θωμά <Ακινάτη> έγκειται στην διασύνδεση του Αυγουστίνου με τον Αριστοτέλη»²⁰. Ο σύγχρονος φιλόσοφος Καρλ Φρήντριχ φον Βαϊτσαίκερ παρατηρεί εύστοχα: «Η διάκριση θεολογίας-φιλοσοφίας αναπτύχθηκε στον ανερχόμενο πολιτισμό της μεσαιωνικής Ευρώπης κι είναι ιδιαιτέρως κατάλληλη για να συνδιαλλάξει τον Αριστοτέλη με τον χριστιανισμό»²¹.

Δυο τυχαία ιστορικά συμβάντα επισκιάζουν το μεγαλειώδες έργο της μετακένωσης του αριστοτελισμού στην λατινόγλωσση Δύση με την μεσολάβηση της αραβικής φιλοσοφίας του μουσουλμανικού περιβάλλοντος στην Ισπανία κυρίως. Το πρώτο γεγονός είναι ότι το έργο του Αριστοτέλη εισάγεται τμηματικά και αποσπασματικά μεταξύ 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα. Η εισροή του αριστοτελισμού πραγματοποιείται σταδιακά με την αρχική μετάφραση των λογικών, επιστημολογικών έργων, το περίφημο «Όργανον», και την τελική αποκορύφωση με τα οντολογικά, μεταφυσικά κείμενα του Σταγειρίτη.

Εξαιτίας αυτού του τρόπου καθιερώνεται η πλανημένη εντύπωση ότι ο Αριστοτέλης είναι δήθεν ο μεθοδολόγος παιδαγωγός της φιλοσοφίας σε αντίθεση με τον Πλάτωνα που εκλαμβάνεται ως ο δήθεν οντολόγος μεταφυσικός, ο κυρίως και κατ' εξοχήν μεταφυσικός αντί του μαθητή του Αριστοτέλη που θεωρείται απλώς ως ο φυσικός κι όχι μεταφυσικός με μια άνιση κι υποτιμητική για τον Σταγειρίτη ιεράρχηση έναντι του Αθηναίου διδασκάλου του. Η διχοτόμηση λογικής-μεταφυσικής, γνωσιολογίας-επιστημολογίας, μεθοδολογίας-οντολογίας, φυσικής-μεταφυσικής επωάζεται σταθερά αν και ασυνείδητα πάρα πολύ ενωρίς μέσα στο πλαίσιο της λατινόγλωσσης μεσαιωνικής σκέψης και κληροδοτείται αποφασιστικά στην μεταγενέστερη νεωτερική ευρωπαϊκή φιλοσοφία 'ως και αυτόν τον 20^ό αιώνα με την διαφοροποίηση ηπειρωτικής-αγγλοσαξονικής φιλοσοφίας στην αντιστοιχισή

¹⁹ Ο. π. 503.

²⁰ A. v. HARNACK, *Dogmengeschichte*, Tuebingen 1931 (7. Auflage), 389.

²¹ C. F. v. WEIZSAECKER, *Die Tragweite der Wissenschaft*, Stuttgart 1976 (1964), 88-89.

του μεταφυσικού με την ηπειρωτική φιλοσοφία (γαλλογερμανική) και του φυσικού με την αγγλοσαξονική σκέψη (βρετανικός εμπειρισμός, γλωσσολογική φιλοσοφία, αμερικανικός πραγματισμός).

Το έτερο συμπτωματικό συμβάν της ιστορίας του αριστοτελισμού στον λατινόγλωσσο μεσαίωνα είναι η μεταφραστική περιπέτεια που έλαβε χώρα στην διαδικασία της μετακένωσης του Σταγειρίτη στην Δύση. Σύμφωνα με τον Ζιλσόν: «Οι αραβικές μεταφράσεις των αριστοτελικών έργων που ήταν διαθέσιμες προέρχονταν από συριακές αποδόσεις του ελληνικού πρωτοτύπου. Για να μεταφραστούν στα λατινικά έπρεπε συχνά να αναζητηθεί κάποιος Έλληνας ή Άραβας, ο οποίος μεταγλώττιζε κατά λέξη στην καθημερινή γλώσσα και έπειτα μετέφραζε πάλι για τελευταία φορά στα λατινικά κατά λέξη»²². Το αποτέλεσμα αυτής της εντελώς ανορθόδοξης μετάφρασης είχε μοιραίες αρνητικές συνέπειες για την ίδια την φιλοσοφία κι όχι απλώς για την γλώσσα. Ο ίδιος κορυφαίος Γάλλος ρωμαιοκαθολικός μεσαιωνιστής επισημαίνει με δυσαρέσκεια, αν όχι και με αποτροπιασμό κιόλας: «Εκείνο που η Δύση αποκτούσε από αυτά τα κείμενα ήταν κυρίως ο Αριστοτέλης των Αράβων, δηλαδή ένας Αριστοτέλης έντονα νεοπλατωνισμένος»²³.

Η παράθεση των ανωτέρω μαρτυριών δεινών δυτικοευρωπαίων μεσαιωνιστών και μάλιστα δηλωμένης ρωμαιοκαθολικής ταυτότητας αρκεί για να αναδυθεί η εικόνα ενός ατελούς αριστοτελισμού της λατινόγλωσσης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας με μοιραίες συνέπειες για την νεωτερικότητα της Δύσης. Εξ αιτίας της γλωσσικής διαφοροποίησης σε ελληνικό πρωτότυπο και λατινικό μετάφρασμα από «δεύτερο χέρι», αραβικό-ισλαμικό, ο αριστοτελισμός υπέστη μια αθέμιτη όσο και αθέλητη διάθλαση, παραποιήθηκε ιστορικά και παρανοήθηκε φιλοσοφικά μέχρι περίπου και αυτόν τον 20ό αιώνα.

Ο Χάιντεγκερ αντιλήφθηκε έγκαιρα το πρόβλημα λόγω της ρωμαιοκαθολικής μαθητείας του και της ιστορικοφιλοσοφικής θητείας του. Ας μην λησμονούμε ότι η διδακτορική διατριβή του αφορούσε τον Ντουνς Σκώτο και την λατινική μεσαιωνική φιλοσοφία. Η αντιπαράθεση του πλατωνίζοντος νομιναλισμού ενός Ντουνς Σκώτου απέναντι στον αριστοτελίζοντα σχολαστικισμό ενός Θωμά Ακινάτη όξυναν τις στοχαστικές κεραιές του Χάιντεγκερ, ο οποίος ενωρίς έκανε λόγο για μια άμεση και αδιαμεσολάβητη ανάγνωση του Αριστοτέλη στο ελληνικό πρωτότυπο κείμενο προς αποφυγή

²² GILSON, ό. π., 377.

²³ Ο. π., 378.

των στρεβλώσεων κάθε μεταφραστικού εγχειρήματος του ενδόξου πλην ατυχούς παρελθόντος στον λατινόγλωσσο μεσαιωνικό κόσμο της δυτικοευρωπαϊκής σφαίρας του πολιτισμού μας.

Η ελληνική ανάγνωση του Αριστοτέλη με προσφυγή στο πρωτότυπο και πυξίδα την ελληνόφωνη μεσαιωνική σκέψη των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας ήταν, είναι και θα μείνει ένα desideratum, αίτημα, της σύγχρονης προωθημένης έρευνας του αριστοτελισμού. Η πατερική θεολογία είναι ικανή και απαραίτητη τροφός και σύντροφος κάθε τίμιου με τον εαυτό του μελετητή του Αριστοτέλη προσφέροντας την εδραία εμπειρία της με την χιλιετή αναστροφή της στον αριστοτελισμό. Η ορθόδοξη θεολογία μπορεί και πρέπει να απευθύνει στην αριστοτελική φιλοσοφία την μετριόφρονα κι ευγενική πρόσκληση: «έρχου και ίδε»!

Βιβλιογραφική Επισημείωση

Περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος με πληρέστερη θεμελίωση και πλουσιότερη τεκμηρίωση παρέχεται σε προγενέστερες μονογραφίες του γράφοντος Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Ελευθερία ή θρησκεία; Οι απαρχές της εκκοσμίκευσης στην φιλοσοφία της θρησκείας του δυτικού Μεσαίωνα*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης 1991, Διόνυσος και Διονύσιος. *Ελληνισμός και χριστιανισμός στην συγκριτική φιλοσοφία της θρησκείας*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα 2000, *Ευρωπαϊκή φιλοσοφία της θρησκείας*. Από τον μεσαιωνικό εκχριστιανισμό στον νεωτερικό αποχριστιανισμό της Ευρώπης, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης 2004, *Ο εκκλησιασμός το ελληνισμού*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης 2012.

Ο αριστοτελισμός στον ελληνόφωνο και στον λατινόγλωσσο Μεσαίωνα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Δύση (λατινόγλωσσος Μεσαίωνας) πλατωνίζει και η Ανατολή (ελληνόφωνος Μεσαίωνας) αριστοτελίζει. Δεν ισχύει η κοινώς διαδεδομένη θέση των εγκυκλοπαιδικών εγχειριδίων περί δήθεν πλατωνισμού των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας στην βυζαντινή Ορθοδοξία και αποκλειστικού αριστοτελισμού της σχολαστικής-θωμιστικής σκέψης στον ρωμαιοκαθολικισμό.

Τεκμήρια της θέσης μας που διατυπώνουν φιλόσοφοι όπως ο Βασίλειος Τατάκης και θεολόγοι σαν τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ είναι:

1. το αδιάψευστο ιστορικό γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα αναγινωσκομένων και αντιγραφομένων χειρογράφων στο Βυζάντιο ήταν τα αριστοτελικά κείμενα (μετά την Αγία Γραφή και τον Ιωάννη Χρυσόστομο),
2. Οι περισσότερες και δεινότερες αιρέσεις εμπνέονταν από τον πλατωνισμό όπως και οι «αντιρρησίες» της βυζαντινής παράδοσης (Ιουλιανός, Ψελλός, Πλήθων), ενώ η Ορθοδοξία επιχειρηματολογούσε αριστοτελικά και εκλεκτικά («πατερικός εκλεκτισμός»).